

ратыўнага аб'екта, які спалучаецца з гэтымі дзеясловамі, а ў выпадку падабенства сінтаксічных канструкцый — дадатковая кантэкстная інфармацыя.

¹ Гл.: Васильев Л. М. Семантика русского глагола. М., 1981; Лексико-семантические группы русских глаголов: Учебн. слов.-справ. Свердловск, 1988.

² Гл.: Алисова Т. Б. Опыт семантико-грамматической классификации простых предложений // ВЯ. 1970. № 2.

³ Скворецкая Е. В. Видовая специфика глаголов интеллектуального действия в русском языке (лексико-семантический класс и морфологическая категория) // Лексико-семантические группы современного русского языка. Новосибирск, 1985. С. 116.

⁴ Павилёнис Р. И. Проблема смысла: Современный логико-философский анализ языка. М., 1983. С. 240; Параўн.: Шатуновский И. Б. Эпистемические глаголы: Коммуникативная перспектива, презумпции, прагматика // Пропозиционные предикаты в логическом и лингвистическом аспекте: Тез. докл. рабочей группы. М., 1987. С. 129.

⁵ Бондарко А. В. Вид и время русского глагола (значение и употребление). М., 1971. С. 88.

⁶ Копечный Ф. Вопросы глагольного вида // Основы чешского синтаксиса. М., 1962. С. 197.

⁷ Гл.: Апресян Ю. Д. Прагматическая информация для толкового словаря // Прагматика и проблемы интенциональности. М., 1988. С. 11—12.

⁸ Гл.: Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. М., 1976. С. 34.

⁹ Гл.: Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. М., 1988. С. 125.

¹⁰ Гл.: Малькольм Н. Мур и Витгенштейн о значении выражений «Я знаю» // Философия. Логика. Язык. М., 1987. С. 247.

Л. І. СМОЛЬСКАЯ

ЗМЯНЕННІ Ў РОДАВАЙ ПРЫНАЛЕЖНАСЦІ НАЗОЎНІКАЎ БЛІЗКАРОДНАСНЫХ МОЎ

Катэгорыя роду ва ўсходнеславянскіх мовах у параўнанні са старажытнаруускай змянілася нязначна. Стойкасць родавых значэнняў назоўнікаў абумоўлена тым, што ўжо ў старажытнасці была страчана змястоўная і складалася фармальная аснова родавай класіфікацыі¹.

Блізкасць рускай і беларускай моў не выключае дыферэнцыяцыі моўных з'яў, фактаў, якія нагадваюць адзін аднаго ў тых ці іншых адносінах, але якія маюць істотныя адрозненні. Гэтыя адрозненні з'яўляюцца вынікам заканамернага развіцця кожнай з блізкародных моў.

Як паказвае матэрыял, разыходжанні ў формах граматычнага роду рускіх і беларускіх эквівалентаў звязаны з перагрупіроўкай у сістэме скланення. Удакладненне сістэмы скланення назоўнікаў ішло ў адпаведнасці з прынцыпамі роду, яно пачалося ў дапісьмовы перыяд і працягвалася ў старажытнарускім, а пазней — ва ўсходнеславянскіх мовах.

Змяненні родавых значэнняў у параўнанні са старажытнаруускай мовай, у тым ліку і такія, якія вызвалі разыходжанні паміж рускай і беларускай (а таксама украінскай) мовамі, сустракаюцца ў назоўнікаў, асновы якіх маюць канчатак *-i/b/*. Скланенне слоў з асновамі на *-i/b/* уключала імёны мужчынскага і жаночага роду з перавагай назоўнікаў жаночага роду (напрыклад, *гусь, госць, радасць, мыш* і інш.). Пасля страты асновамі іх былых значэнняў і аб'яднання слоў вакол граматычнага роду назоўнікі мужчынскага роду адышлі ад свайго папярэдняга тыпу скланення і далучыліся да скланення асноў на *-o* мяккай разнавіднасці (тыпу конь)².

У беларускай мове змяненне роду назоўнікаў дадзенай групы адрозніваецца ад рускай мовы. Беларуская мова захоўвае спрадвечную форму мужчынскага роду, а ў рускай мове адбыўся пераход назоўнікаў у групу слоў жаночага роду, параўн.: рус. *боль* (ж. р.) — бел. *боль* (м. р.) рус. *тень* (ж. р.) — бел. *цень* (м. р.), рус. *шаль* (ж. р.) — бел. *шаль* (м. р.) і інш. Толькі слова *гусь* у беларускай мове з'яўляецца выключэннем: яно належыць да жаночага роду і служыць агульнай родавай на-

звай. Разам з тым бел. *гусь* (ж. р.) называе асобу жаночага полу, як і слова *гуска*, напэўна, пазнейшага паходжання. Цікава, што ўжо даволі рана ад слова *гусь* узнікла вытворнае ж. р. — *гусыня*, *гусыні*. Акрамя таго, яшчэ ў старажытнарускай мове вядомы вытворны назоўнік мужчынскага роду — *гусакъ* ³.

Асобна трэба сказаць і аб слове *сабака*. Яно, відаць, было запазычана з іранскіх моў ⁴ у агульнаславянскую эпоху. Першапачаткова яно з'яўлялася словам агульнага роду. Ва ўсходнеславянскіх мовах назіраецца адрозненне ў родавай прыналежнасці гэтага слова. У рускай мове яно выступае толькі ў жаночым, у беларускай і ўкраінскай — у мужчынскім родзе. Гэта сведчыць аб тым, што захоўваюцца астаткі былой прыналежнасці слова да агульнага роду. На думку П. Я. Юргелевіча, змяненне родавай прыналежнасці слова *сабака* было выклікана стратай у беларускай мове назоўніка мужчынскага роду *пёс*. Ад слова *пёс* у сучаснай беларускай мове захавалася толькі назоўнік *псіна* і прыметнік *псовы* ⁵.

Працэс змянення роду назоўнікаў ахапіў і адзінкавыя запазычаныя словы, якія ў рускай мове належалі да жаночага роду, а ў беларускай — да мужчынскага; параўн.: рус. *медаль* — бел. *медаль*, рус. *шинель* — бел. *шынель*, рус. *падэспань* — бел. *падэспань*, рус. *мозоль* — бел. *мазоль*, рус. *дрель* — бел. *дрыль*, рус. *перкаль* — бел. *паркаль*. Як відаць, у рускай мове гэтыя назоўнікі былі аднесены да жаночага роду па фармальнай прыкмеце (мяккі зычны асновы — канчатак *-і* ў род. скл. адз. л.), чаго нельга сказаць аб беларускай мове. Родавая прыналежнасць беларускага *падэспань*, а таксама назоўніка *пёрка* залежыць ад родавай адпаведнасці, параўн.: рус. *падэспань* (ж. р.) — бел. *падэспань* (м. р.); параўн.: *танец* (м. р.), рус. *пёрка* (ж. р.) — бел. *пёрка* (н. р.); параўн.: *сверло* (ср. р.). Што датычыць іншамоўных назоўнікаў *мазоль*, *паркаль*, *дрыль*, *медаль*, то родавая аднесенасць іх супадае з родам эквівалентаў польскай мовы (параўн., польск. *perkal*, *dryl*, *medal* m.).

У выніку гістарычных і геаграфічных прычын уздзеянне польскай мовы на беларускую было больш значным, чым на рускую. Рознае граматычнае афармленне рускіх і беларускіх назоўнікаў у шматлікіх выпадках тлумачыцца гэтым уздзеяннем, напр., рус. *продажа* — бел. *продаж* (м. р.), рус. *гвоздика* (ж. р.) — бел. *гваздзік* (м. р.), рус. *глицерин* (м. р.) — бел. *гліцэрына* (ж. р.), рус. *тополь* (м. р.) — бел. *таполя* (ж. р.) і інш.

Неаднолькавая рэакцыя ўсходнеславянскіх моў на змяненні ў будове склада ў радзе выпадкаў паслужыла прычынай родавых адрозненняў рускіх і беларускіх назоўнікаў. Канцавому закрытаму складу ў рускай мове адпавядае адкрыты слог у беларускай. Гэта з'ява знайшла адлюстраванне і ў пазнейшых утварэннях і запазычаннях; параўн.: рус. *пар* (м. р.) — бел. *пара* (ж. р.), рус. *ухаб* (м. р.) — бел. *ухаба* (ж. р.), рус. *кафель* (м. р.) — бел. *кафля* (ж. р.), рус. *пистоль* (м. р.) — бел. *пістоля* (ж. р.) і інш. Акрамя таго, большасць такіх слоў — запазычанні з французскай, нямецкай, лацінскай моў. Пасрэднікам, які садзейнічаў пранікненню слоў з іншых моў у рускую і беларускую, выступала польская. Беларуская мова захавала больш марфалагічных паказчыкаў роду мовы-пасрэдніка, чым руская. Так, напрыклад, бел. *салата*, *камода*, *сахарына* адносяцца да жаночага роду, як і польскія *salata*, *komoda*, *sacharupa*, рускія ж эквіваленты *салат*, *комод*, *сахарин* — мужчынскага роду.

Слова *гвоздика* ў значэнні 'кветка' звычайна падаецца як семантычная калька з польск. *gwóździk*. У беларускай мове *гваздзік* мужчынскага роду. Як відаць, прыналежнасць да гэтага роду тлумачыцца польскім уплывам. Да таго ж уніфікацыя родаварыянтных назоўнікаў у беларускай мове праходзіла не толькі шляхам выцяснення аднаго з варыянтаў за межы літаратурнага ўжывання, але і прыводзіла да стылістычнага і сэнсавога размежавання карэлятываў. Няцяжка саўважыць адценні ў семантыцы слоў *гваздзік* — *гваздзіка* (*гваздзік* 'кветка' і *гваздзіка* 'прыправа').

Назоўнік *таполя* у беларускай мове замацаваўся ў сваім першапачатковым родзе, г. зн. жаночым (параўн., польск. *topola* f.). Такая форма лічыцца літаратурнай нормай. Хістанні ў родзе слова *таполя* назіраюцца толькі ў дыялектах, і то даволі рэдка.

Назоўнік *баранка* — бел. *абаранак* лічыцца спрадвечна рускім. Звычайна ён тлумачыцца як вытворны з дапамогай суфікса *-к/а/* ад дзеяслова абварыць (з **obvariti*). Цвёрдасць [р] у гэтым слове вызначае беларускае паходжанне, інакш было бы руск. *баренка*, *барянка*⁶. Форма *абаранак* у беларускай мове замацавалася не без польскага ўздзеяння, дзе *obarzanek* належыць да мужчынскага роду.

Сустракаюцца выпадкі вар'іравання ў родзе разглядаемых назоўнікаў. Пры гэтым граматычныя варыянты часцей назіраюцца ў неадушаўлёных назоўнікаў. Як лічыць Ф. П. Філін, хістанні ў родзе знаходзяцца ў асаблівым становішчы, «паколькі адрозненні ў граматычным родзе звычайна не маюць якога-небудзь граматычнага зместу і ў гэтым сэнсе вытворны»⁷.

Колькасць родаварыянтных назоўнікаў у беларускай мове значна скарацілася. Для гэтага былі прычыны. Беларуская літаратурная мова ў пачатку свайго фарміравання адрознівалася шырынёй нормы, але з часам адбылося памяншэнне колькасці варыянтаў у літаратурнай мове ў сувязі з распрацоўкай і стабілізацыяй адзіных літаратурных норм.

Назоўнікі *мирт* — *мирта*, *зажор* — *зажора*, *клавиш* — *клавиша*, *закраек* — *закрайка*, *идиом* — *идиома*, *жираф* — *жирафа* ў рускай мове могуць выкарыстоўвацца як у форме мужчынскага, так і жаночага роду. У беларускай мове перавага аддаецца формам мужчынскага роду *мірт*, *затар*, *клавіш*, *закраек*, але *ідыёма*, *жырафа*. У рускай мове ўказаныя родавыя формы нераўнапраўны. Формы жаночага роду назоўнікаў альбо з'яўляюцца ўстарэлымі (*мирта*, *идиома*), альбо маюць простамоўную, дыялектную, спецыяльную або гутарковую афарбоўку (*глиста*, *зажора*, *закрайка*). У сучаснай рускай мове часцей выкарыстоўваецца форма *клавиша*, у тэхнічных тэкстах — *клавиш*.

Аднак у параўнанні з XIX стагоддзем варыянтнасць родавых форм скарачаецца за кошт замацавання толькі аднаго родавага значэння. Родавыя дэфініцыі не толькі з'яўляюцца вынікамі розных граматычных змяненняў у структуры слоў, яны залежаць ад іх фанетычных і словаўтваральных асаблівасцей. Так, сцвярджэнне губных зычных на канцы слоў у беларускай мове прывяло да таго, што гэтыя назоўнікі перайшлі ў мужчынскі род, напр., рус. *дробь* (ж. р.) — бел. *дроб* (м. р.), рус. *поступь* (ж. р.) — бел. *поступ* (м. р.), рус. *сыть* (ж. р.) — бел. *сын* (м. р.), рус. *плавь* (ж. р.) — бел. *плаў* (м. р.) і інш. Акрамя таго, асновы пярэдняязычных [с], [н], [р], [л], [ш] у працэсе сцвярджэння канцавых зычных таксама страцілі мяккасць. Паколькі канчаткі як паказчыкі роду іграюць вялікую ролю ў славянскіх мовах, а назоўнікі з асновай на цвёрды зычны і з нулявым канчаткам у форме н. скл. адз. л. належаць да мужчынскага роду, то заканамерна ўважожданне бел. *клінапіс*, *таран*, *дур*, *пыл*, *плеш* і інш. у дадзеным родзе (параўн.: рус. *клинопись*, *тарань*, *пыль*, *плешь* — ж. р.).

Што датычыць зычнага *р*, то ён, як вядома, у беларускай мове толькі цвёрды. Я. Ф. Карскі зазначыў, што цвёрдасць [р] у беларускую мову магла прыйсці з дапісьмовых часоў як дыялектная з'ява агульнаславянскай мовы-асновы. Гэтае меркаванне пацвярджаецца наяўнасцю цвёрдага [р] у сербскай мове⁸. Няма мяккага [ж] (пасля звонкіх зычных, параўн., *grzyb*), ці як [ш] (пасля глухіх зычных, параўн., *wierzg*). Назоўнікі *гар*, *дур*, *прыгар* у беларускай мове адносяцца да мужчынскага роду. Руская мова захоўвае мяккасць асновы пры нулявым канчатку, значыць, у ім не страчваецца прыналежнасць гэтых слоў да жаночага роду, параўн.: *гарь*, *дурь*, *пригарь*.

Такім чынам, змяненні ў родавай прыналежнасці рускіх і беларускіх назоўнікаў з'яўляюцца вынікамі розных граматычных працэсаў у структуры мовы, залежаць ад фанетычных асаблівасцей гэтых моў, а такса-

ма звязаны з перагрупіроўкай у сістэме скланення старажытнаруускай мовы. Апрача таго, беларуская мова зведала больш значнае ўздзеянне польскай мовы ў выніку гістарычных прычын. Рознае граматычнае афармленне рускіх і беларускіх назоўнікаў у многіх выпадках тлумачыцца гэтым.

¹ Гл.: Очерки по сравнительной грамматике восточнославянских языков. Одесса, 1958. С. 80.

² Гл.: Жыдовіч М. А. Назоўнік у беларускай мове. Ч. 1: Адзіночны лік. Мінск, 1969. С. 14; Карскі Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. Вып. 2—3, М., 1956. С. 17.

³ Кузнецов П. С. Очерки по исторической морфологии русского языка. М., 1959. С. 86—87.

⁴ Преображенский А. Этимологический словарь русского языка. М., 1959. Т. 2. С. 347.

⁵ Гл.: Юргелевіч П. Я. Курс сучаснай беларускай мовы. Мінск, 1974. С. 253.

⁶ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1964. Т. 1. С. 124.

⁷ Филин Ф. П. О слове и вариантах слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.; Л., 1963. С. 132.

⁸ Гл.: Карскі Е. Ф. Указ. раб. С. 306.

Г. М. МЕЗЕНКА

ПЕРШАСНАЯ АТРЫБУЦЫЯ НАМІНАТЫВАМ ВА УРБАНАНІМІ БЕЛАРУСІ

Адной з мадэлей першаснай атрыбуцыі з'яўляецца далучэнне да геаграфічнага тэрміна атрыбута ў форме назоўнага склону назоўніка. Найбольш шырока гэта мадэль атрыбуцыі ў наш час выкарыстоўваецца пры стварэнні адзінак ойкадаманімічнага і харанімічнага палёў: *гасцініца «Мінск», кінатэатр «Мір», рэстаран «Сосны», магазін «Алеся», мікрараён Маркаўшчына* і г. д. Так, напрыклад, у асобных групах ойкадамонімаў — назвах гасцініц — на яго долю прыходзіцца каля 78 % агульнай колькасці найменняў такіх аб'ектаў.

Сярод сучасных харонімаў яна займае трэцяе па частаце рэалізацыі месца пасля другаснай атрыбуцыі колькасным лічэбнікам (*мікрараён Форты-1*), перашаснай атрыбуцыі прыметнікам (*Фрунзенскі раён*) і генітыўнай формай назоўніка (*парк Герояў*). У межах агараніміі, эклезіяніміі не сустракаецца. Найбольш працяглая і багатая гісторыя развіцця гэтай мадэлі ў гаданіміі.

Першыя назвы вуліц з прапрыяльнай часткай у намінатыўнай форме назоўніка зарэгістраваны ў інвентарах гарадоў 1550—1560-х гадоў. Гэта *уліца Хватка, уліца Загорье* (Дабучын, 1563), *Ул. Нрыўка* (Магілёў, 1560), *уліца Неміга* (Менск, 1560), *уліца Пески, уліца Налозки, уліца Угрынка* (Берестье, 1560) і інш. Для параўнання прывядзем падобныя назвы гэтага ж часу ў заходнеславянскім горадзе: *Ul. Dunaj, Ul. Krzywokolo* (Варшава, 1564).

Пачынаючы з XVIII стагоддзя колькасць іх прыкметна скарацілася. Цяпер колькасць назваў данай мадэлі ў большасці беларускіх гарадоў не дасягае і аднаго працэнта. І толькі ў асобных населеных пунктах (напрыклад, Мінску, Полацку) удзельная вага іх некалькі перавысіла адзін працэнт (1,3 %): *праезд Глінішча, вуліца Дворышча, вуліца Дражня, вуліца Караюкі, вуліца Мядзвежына, вуліца Няміга, вуліца Пятроўшчына* і да т. п. — Мінск.

Пры гэтым у шэрагу гарадоў (глядзі гаданіміконы Гродна, Гомеля) намінатыўная форма назоўніка ў складзе гадонімаў амаль не прымяняецца. У тых жа населеных пунктах, дзе такія назвы ўнутрыгарадскіх лінейных аб'ектаў ёсць, яны выразна дзеляцца ў залежнасці ад формы ліку на дзве групы: гадонімы з прапрыяльнай часткай у форме адзіночнага ліку і гадонімы з прапрыяльнай часткай у форме множнага ліку. Другіх з іх значна менш, чым першых.